

Фактори сучасної національної самоідентифікації українців

Максим Розумний,

кандидат філософських наук,
завідуючий відділом стратегічного прогнозування
Національного інституту стратегічних досліджень

Українські дискусії про ідентичність стали предметом спеціального дослідження польського науковця О. Гнатюк [1], феномен нової нації в центрі Європи привернув увагу американця Е. Вілсона [2] та інших зарубіжних дослідників процесів націогенезу в пострадянській Україні. Тим часом, осмислення формування нової української ідентичності на тлі прискорених суспільних трансформацій відбувається у вітчизняній науці й інтелектуальній спільноті не так інтенсивно, як воно, на нашу думку, того заслуговує.

До вагомих набутоків в означеній сфері досліджень слід віднести аргументовані підходи до проблеми в працях І. Дзюби, Ю. Пахомова, С. Рябова, М. Мариновича, О. Забужко, І. Кресіної, С. Грабовського, М. Рябчука, О. Сугоняко, Ю. Бадзя, О. Пахльовської, В. Лупація, політологічні й соціологічні концепції М. Михальченка, Є. Головахи, Л. Нагорної, П. Гнатенка, В. Полохала та багатьох інших дослідників.

Натомість спроби надмірно генералізувати проблематику ідентичності, під якою розуміють мало не всю сукупність суспільно важливих явищ і процесів, що супроводжують національно-політичне життя впродовж останніх п'ятнадцяти років, навряд чи можна визнати перспективними. Інша крайність виникає, коли питання про національну ідентичність, свідомо чи вимушено, звужується до етнокультурних взаємин [3]. Питання етнокультурних ідентичностей та взаємин є окремою дослідницькою сферою, що досить ґрунтовно розроблена у вітчизняному суспільствознавстві, зокрема в соціології та політології (І. Курас, В. Євтух, Л. Нагорна, М. Обушний, О. Тоїчкін, О. Слободян, І. Вільчинська, Т. Татаренко).

Наукова інтерпретація процесів, пов'язаних зі змінами у сфері

ідентичності, які супроводжують становлення національної державності та політичну структуризацію українського суспільства, має спиратися на чіткий понятійний і концептуальний базис. На нашу думку, адекватним понятійним оформленням цієї проблеми може бути запропоноване А. Чічановським визначення сучасного українського суспільства як такого, що націоналізується [4]. Результатом такого процесу має стати нова якість спільноти чи, в іншій інтерпретації, – нова спільнота, щодо якої у вітчизняній політологічній думці утвердилося поняття „політичної нації”. Його останнім часом активно вводять в науковий дискурс вчені Національного інституту стратегічних досліджень [5], Л. Нагорна, Т. Возняк, Я. Грицак, В. Конопельський, Г. Палій, В. Степаненко (щоправда, останній запроваджує його у певній модифікації – як поняття „громадянської нації” [7]).

Сучасна наука переживає сплеск інтересу до ідентичності як феномена суспільної організації. З одного боку, йдеться про зручне поняття, яке дало змогу виразити й фомалізувати складні процеси, що відбуваються на рівні індивіда, групи і спільноти, та звести їх до спільного концептуального знаменника. А з іншого, за спостереженням М. Кастельса, „в історичний період, що характеризується поширеним деструктуванням організацій, делегітимацією інститутів, згасанням крупних суспільних рухів та ефемерністю культурних проявів, ідентичність стає головним, а іноді й єдиним джерелом смислів” [7].

У зв'язку з небезпекою надмірної генералізації поняття, що завжди виникає в умовах поширення тієї чи іншої наукової моди, вважаємо за необхідне встановити рамки нашого термінологічного вживання поняття ідентичності. Ми тлумачимо **ідентичність передовсім як приналежність до спільноти**. Індивідуальність – вираження тих можливостей самореалізації, які певною спільнотою вироблені і легітимізовані. Власне ім'я – це спосіб відношення до інших членів спільноти, визначення свого місця в її межах.

Відоме спостереження: у Т. Шевченка багато разів зустрічається слово Україна, але жодного разу не трапляється „українець”. Утвердження самоназви для спільноти, належність до якої нині сприймається нами як „природна” данність, відбувалося приблизно сто років тому зусиллями інтелектуальної спільноти, провідниками якої були М. Грушевський, І. Франко, митрополит А. Шептицький, зрештою, чи не найбільш показовим у цьому сенсі є літературний і, сказати б, громадянський псевдонім Лариси Косач.

Від того, яке ім'я і в який час отримала та чи інша спільнота, залежить її чисельність, територія осідку, культурно-цивілізаційна приналежність, обсяг історичної пам'яті, геополітична роль, а сукупності цих чинників визначають тип господарювання, форми державного і громадського самоврядування, панівні мистецькі течії та світоглядні доктрини.

Усі ці дедуктивні конструкції легко накладаються на систему нинішніх уявлень української спільноти про себе, свою долю і свої можливості. Тут можна згадати і тривкий зв'язок основних форм суспільного життя з реаліями козацької доби, з якою, волею романтиків першої половини XIX століття, переважно асоціюється поняття України: і уявлення про аграрну основу життєвого укладу і господарювання; і теза про пограничну, межову цивілізаційну місію як фатум національної історії.

Слід зауважити, що національна самоідентифікація за сучасних умов не втрачає провідної ролі в суспільній свідомості, але дуже суттєво змінює свою форму і засоби поширення. Якщо в попередні історичні періоди її питомим контекстом була наука, філософія, поезія, теоретична свідомість загалом, то нині кожна жива суспільна ідея реалізовується у сфері масової комунікації, на рівні масової свідомості і є переважно предметом (або й інструментом) соціальної інженерії.

Соціальна проблема, що має багато аспектів і ще більше число передумов, – **криза ідентичності**. Вона досить широко висвітлюється у вітчизняній науковій літературі [8] і цілком справедливо ставиться дослідниками в центрі дискусій про природу і механізми формування політичної нації. Але значно наочніше і яскравіше ця криза „схоплюється” в публіцистиці, есеїстиці останніх років. Власне, навколо соціокультурного змісту проблеми ідентичності одному з тижневиків України („2000”) вдалося напередодні президентських виборів 2004 року розгорнути цілий спекулятивний дискурс, у якому органічно доповнюють одне одного стихійність і маніпулятивні технології, читацький інтерес і пропаганда. Надалі дискусія навколо параметрів і факторів національної самоідентифікації поширилася в щотижневу авторську радіопередачу В. Яворівського на першому каналі Національного радіо, спеціалізовані Інтернет-форуми та в інші комунікативні мережі суспільства. Про їх різноманітність може свідчити „sms-референдум” щодо визнання офіційного статусу російської мови, організованого активістами Партії регіонів.

На сьогодні маємо кілька факторів, що впливають на культурно-історичну **самоідентифікацію** соціальних індивідів в Україні.

Перший – це параметри і критерії **традиційної української етнокультурної** ідентичності. Існує стереотипний образ українця, сформований протягом XIX – XX століть у межах романтично-народовського дискурсу, оновлений, до певної міри, консервативно-революційною волюнтаристською ідеологією націоналізму середини XX століття. Важливі здобутки цього напрямку – пантеон національних героїв (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, С. Петлюра, С. Бандера), оформлений фольклорно-рустикальний антураж побуту і колективних маніфестацій, козацький ідеал особистої самореалізації, національно-культурні й політичні ритуали. Але найголовніший

інструмент утвердження даного типу ідентичності – це літературна норма сучасної української мови, яка увібрала в себе всі основні прояви національності, як їх розуміли і продовжують розуміти адепти національного відродження – народність, самобутність, емоційність, пуризм (очищення від „чужого”).

Ця модель ідентичності відтворюється в ідеології, психології та інформаційній активності так званого національно-демократичного табору, головними репрезентантами якого є політичні партії й об'єднання НРУ, УНП, УРП „Собор”, „Наша Україна”, громадські організації „Просвіта”, „Союз українок”, а в інформаційному просторі представлені газетами „Слово Просвіти”, „Літературна Україна”, „Українське слово”, „Шлях перемоги”, „Українська газета” та іншими.

Другий фактор – **імперська російська культурна традиція**, що бере початок у дореволюційній дійсності і спирається на авторитет російської культури XIX - XX століть, що значною мірою визначала формування культурних вподобань і світоглядних настановлень більшості громадян України. Естетична й ідеологічна спадщина О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лермонтова, Ф. Достоєвського, Л. Толстого, С. Єсеніна, О. Блока, А. Ахматової, В. Набокова, Б. Пастернака, М. Булгакова, Й. Бродського, В. Висоцького, О. Солженіцина, М. Глінки, М. Мусорського, І. Рєпіна масштабна і наполегливо відтворювалася пропагандистською машиною СРСР класичного, а згодом і „перебудовчого” (з відповідною зміною пріоритетів) періодів. Вона, ця спадщина, була покладена у фундамент культурного самовизначення кожного громадянина колишньої імперії шкільною програмою, авторитетом науки, масовими тиражами книг, театральними репертуарами, усією індустрією масової комунікації СРСР.

Сьогодні ця традиція справляє переважно прихований інерційний вплив, який від того не стає менш значущим. Зокрема, він лежить в основі переконання значної кількості громадян України різного етнічного походження в тому, що російська мова більше надається для „високого” стилю спілкування як на побутовому рівні, так і в сфері культури, науки, і загалом володіння нею є ознакою вищого культурного розвитку, освіченості, певного соціального статусу індивіда. Водночас, ідеологічні репрезентанти цієї течії – політичні організації „Русській блок”, „Русское собрание”, адепти „білогвардійської” субкультури, шанувальники ідеологічно заангажованих творів М. Булгакова („Дні Турбіних”, „Белая гвардія”) не знаходять в сучасних умовах значного суспільного відгуку і підтримки.

Третій фактор – ідеологічна й психологічна **спадщина комунізму**, що лежить в основі ідентичності „радянської людини”. На відміну від попередньої, вона досить чітко означена і досить агресивно репрезентована в усіх шарах соціуму її прихильниками і носіями. Така категоричність адептів комунізму пов'язана з тим, що його позитивні

атрибути – уявне соціальне благополуччя і особистісний успіх – для значної кількості громадян України закорінені в їхньому власному досвіді. Принаймні, такими уявляються роки до перебудови з позицій нинішнього стресогенного, нестабільного і позбавленого віри в справедливість життя більшості громадян. Прикметно, що синдром втоми від перемін супроводжує життя найменш забезпечених верств населення, тоді як колишня номенклатура й у нових умовах зберегла своє домінуюче становище. Тому, визначаючи місце і перспективи цієї форми самоідентифікації, мусимо враховувати ту обставину, що йдеться не стільки про актуальність ідеології, скільки про психологічну реакцію людей, що опинилися в умовах боротьби за виживання і не мають іншого досвіду інтелектуального (ідейного) самоопанування і самоорганізації, окрім комуністичної риторики. „Повернення” до радянської ідентичності є для більшості з них своєрідною формою психологічного „притулку”.

Оскільки механізм „вербування” в цю субідентичність має значну подібність до соціальних практик так званих нетрадиційних церков, то й прихильників комунізму в сучасній Україні можна розглядати як своєрідну ідеологічну (секулярну) секту. Для неї характерні закритість і агресивність, переважання внутрішньої комунікації над зовнішньою, відтворення догматів, вирішальне значення ритуалів і ритуальних атрибутів, стратегія утримання досягнутого і принципова нездатність інтегруватися в соціум (єдиний спосіб – це „зрада” ідеалів і корпорації. Таким шляхом із секти лівих вийшли І. Чиж, С. Довгань). Усім цим характеристикам цілком відповідають як політичні інститути комуністичної громади (КПУ, СПУ, до певної міри, ПСПУ), так і її репрезентанти в інформаційному просторі – газети „Комуніст”, „Товариш” та інші.

Четвертий фактор – наслідки **ліберальної вестернізації**, початки якої слід шукати в добі „розвинутого соціалізму” (1970 - 1980-ті роки), а наймасштабніше, можливо, й гіпертрофоване втілення – в явищі „перебудови” й трансформаційних процесах рубежу 1980 - 1990 років. Впровадження стереотипів ліберального суспільства здійснювалося за методикою „розбещення” членів пуританської ідеократичної спільноти. Проникнення ліберальних ідей наприкінці ХХ століття здійснювалося з використанням інформаційних технологій нового покоління. Маніпулятивні мес-медійні техніки успішно долали бастіони старої пропаганди, але засоби своєрідним чином вплинули на мету. Замість засвоєння ідеалу самоврядної і відповідальної особистості, сумлінного громадянина і щирого патріота, на якому тримається суспільний уклад західних демократій, на пострадянському просторі утвердився інший соціальний стандарт – цинічний індивідуалізм, культ споживання, повна автономність соціальних груп, недовіра до держави і заперечення ідейних мотивацій як таких.

Щодо репрезентації цього світоглядно-психологічного тренду в суспільстві, то в його виокремленні існують певні методологічні труднощі. Перехідна генерація „виконробів перебудови” швидко поступилася місцем прошаркові „нових русскіх”, які, в силу своєї соціальної чужорідності, одразу стали об’єктом насмішок для одних і об’єктом ненависті для інших. (Зауважимо, що подібне вже відбувалося на тих самих соцікультурних ареалах з „непманами” 1920 – 1930-их років). Однак слід визнати, що в реальному житті такі типи в чистому вигляді зустрічаються не так вже й часто, хоча їх уявний спосіб життя, світогляд і психологію нині активно популяризує мас-медійна індустрія (жіночі й чоловічі журнали, розважальне телебачення, телесеріали про „красиве життя” тощо). Набагато частіше можна говорити про подібний „споживацький лібералізм” як необхідний компонент або ж складову частину світогляду і психології більшості громадян України, особливо молодшого покоління. Не маючи власної політичної репрезентації (космополітизм, індивідуалізм, цинізм не передбачають оформлення політичної відповідальності й позиції), цей тип дуже широко представлений у мас-медійному вимірі. Він є основним споживачем не лише традиційної „бульварної” преси, але й становить цільову аудиторію для найтиражніших видань, телебачення, всієї „розважальної” журналістики.

М. Михальченко пропонує іншу класифікацію умовних форм ідентичності, що склалися на даний момент в Україні. В якості провідних виокремлюються групи а) „традиціоналістів”, орієнтованих на минуле, переважно радянське; б) „прожекторів-футуристів”, до яких дослідник відносить ентузіастів транснаціонального глобалізованого майбутнього; в) „прагматиків-сучасників”, для яких домінантою поведінки є потреба самореалізації в будь-яких умовах; і, нарешті, націонал-патріотів, власне, adeptів національної ідеї в її класичній формі [9]. Тут принциповим є те, що саме українській національній ідентичності відводиться роль динамічного чинника, що змушує самовизначатися відносно його імперативів кожного члена суспільства. Тому перелік М. Михальченка, на нашу думку, є скоріше відображенням тих **реакцій у сфері ідентичності**, до яких спонукала національна ідея як форма **суспільної інновації**.

Аналіз показує, що комбінація цих факторів у різних пропорціях дозволяє змодельовати практично кожний випадок конкретної індивідуальної і групової ідентичності в умовах сучасної України. Але нас цікавить динаміка цих співвідношень, тенденції їх розвитку і можливості мутацій, трансформацій і синтезу. Адже логіка суспільного спонукає нас до необхідності оформлення нової синтетичної ідентичності, яка б увібрала у себе результати світоглядних конфліктів, психологічної адаптації та соціального компромісу – процесів, які є визначальними для долі української політичної нації, що постає на території колишньої радянської України.

Література:

1. **Гнатюк О.** Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / Пер. з пол. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
2. **Вілсон Е.** Українці: несподівана нація / Пер. з англ. – К.: „К.І.С.”, 2004. – 552 с.
3. Етнічна самосвідомість: національна культура (Тези Республіканської наукової теоретичної конференції, Київ, 21 - 23 березня 1991 р.). – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. – 212 с.; Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991 - 2000 років / За ред. Кураса І. Ф., Майбороди О. М. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – 374 с.
4. **Чічановський А. А.** Тарас Шевченко як символ України, що націоналізується / Матеріали науково-методичної конференції „Т. Г. Шевченко і світова культура”. – К.: Грамота, 2004. – С. 37 - 40.
5. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.
6. **Степаненко В.** Перспективи громадянської нації. Етнонаціональна політика як стратегія демократичної консолідації в Україні // Віче. – 2002. – № 5. – С. 62 - 66.
7. **Кастельс М.** Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 27.
8. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с.; **Тарасенко В. І., Іваненко О. О.** Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 576 с.
9. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. – К.: Світогляд, 2005. – С. 24